

יבטן :

גרונצאט התחקה לאושן ולהסדרה א הוסטריות הצ'יניר בעליות .
יחא'ים - קול תש"ה 1975 .
טנה יב - חוקרה 73/74 .

הנהגת הגיטו והמחתרת

טיב היחסים

דב לוין

"אייכמן בירושלים"¹. או שמא יהיה זה פשוט יותר, ענייני יותר ויקרב אותנו יותר אל המטרה אם נאמץ לנו שיטה המתבססת על נקודת המוצא של "השוואת הכרעות היודנראטים להכרעות המח-תרת". דבר זה, כמובן, מחייב תחילה ריכוז מירבי של חומר, מיוגו, בחינתו ושקילתו, השוואתו ולבסוף - הערכה של ההכרעות המהותיות והגור-רליות של שני הגופים הללו, בתקופות העיקריות - של הרציחות ההמוניות; הרגיעה וההתמודדות עם הגרמנים שהרי אפילו אנו מתרכזים בהכרעות, עלינו לבחון אותן לאורך כל הזמנים. אחד הקשיים העיקריים במחקר זה הוא כיצד לבחון הכרעות אלו?

בעניין זה אסתייע כבנקודת מוצא בעיקרון ה-בסיסי שהציע פרופ' צבי א. בראון, במאמרו "אח-ריות ההנהגה בעיתות פורענות"². "השאלה מצטמ-צמת בכך - הוא אומר - באיזו מידה הצליחה המועצה המסויימת (היודנראט) במקומה ובשעתה, לנצל את סמכויותיה, הווי אומר: את הכוח הארגוני והמשטרתי שהתגלגל לידיה לטובת קהילתה, לטובת חבריה, משפחותיה והמשפחות של חבריה, וזאת על אפם של השלטונות וחרף חוקיהם ופקודו-תיהם". פרופ' בראון מציע אפוא שכל סטייה מעי-קרון זה היא ממד לבחינת מוסריותה של ההנהגה

הקריטריונים המאפיינים את היודנראטים והמשמ-שים לעתים קרובות בהיסטוריוגרפיה של השואה, מתמקדים בחלקם בממד המוסרי - פחות או יותר - אם כמעריכים ואם כנורמות. גישה כזו חשיבותה בעיקרון שאין די להתייחס לעובדות עצמן, אלא צריך לשוות להן גם ערך נורמטיבי ושיקול מוסרי. בדרך-כלל זוהי גישה מוצדקת, אם כי לא בצורתה הפסקנית. זאת ועוד, כיום, בשנת 1975, כשהחומר והידע שהצטבר מאז הוא רב, יש משקל גם לדיסטאנס. אך אין לשכוח שחומר זה הוא לכל היותר מידע-ביניים או ניסיון לקביעות-ביניים, וזאת מכיוון שהחומר שעוד עתיד להימצא והמסקנות ממנו, עשויים להיות לא פחות חשובים. עובדה היא שאף החוקרים הדנים בנושא זה כבר שנים רבות, עדיין לא מיצו את כל החומר הקיים, אף לא זה שכבר הופיע בדפוס, לא כל שכן החומר הנמצא בארכיונים. הנה כי כן, כל עוד נמצאים בשלב של איסוף וריכוז, יש להתייחס בתשומת-לב רבה ל"פקטוגראפיה".

בשלב הראשון של הדיון הייתי רוצה להסיט קמעה את הדגש מן הבחינה המוסרית לבחינה המתקרית: מה ניתן ומה צריך לחקור בעתיד. וכן, מה מתבקש מן המחקר, לאור הדברים שהושמעו עד היום בנושא זה. כדי לא לסרבל את הבעיות, שהן קשות מעצם טיבן, וכדי להימנע מדברים שאינם רלוונטיים, יש לחדדן תחילה, לכן רצוי להעמיד את השאלה כך: האם יש לבחון, להעריך או לשפוט את היודנראט כמוסד? מה שניס-תה לעשות, במידה כלשהי, חנה ארנד בספרה

1 *Hanna Arendt, Eichmann in Jerusalem, a report of the banality of evil, New-York 1963.*
2 צבי בראון, "אחריות ההנהגה בעתות פורענות", האומה 19 (ינואר 1967), עמ' 343.

רונה בפי חוקרים על "היחס הטוב", עדיין אינו אומר הרבה, לפחות לא מנקודת ראותם של אותם יהודים שהוסגרו לגרמנים.

יש אולי גם מי שמוכן להתייחס לכוונות הטובות של ראשי היודנראטים, כמו גאנו מוילנה, ברש מגיטו ביאליסטוק, רומקובסקי מלודז' ומארין מזגלמביה. ייתכן שיש בכך כדי להתחקות על הפסיכולוגיה של אנשים אלה מנקודת מבט הבוחנת תגובות אנושיות בעת לחץ, אך ספק רב אם הטיפול במישור זה עשוי לסייע לנו ממש.

ג. יחס היודנראט למחתרת. השאלה היא האם באמת בכל מקום הייתה מחתרת ואם כן, האם מערכת היחסים שלה עם היודנראט אמנם שיקפה את הדאגה לכל היהודים. שהרי, היו גם מקומות שהיחסים בין שני הגופים הושפעו מההתמודדות על השלטון בגיטו; היו מקומות שפעלו בהם, בעת ובעונה אחת, שתי מחתרות — כמו למשל בוילנה — ושם יחסה של כל אחת מן המחתרות ליודנראט היה שונה; ידועים מקרים שהמאבק בין השניים הפך לעניין של פרסטיז'ה, והיו מקומות רבים שבהם הפעילות המלחמתית הראשונה של המחתרת הופנתה היישר כנגד אנשי היודנראט. אם-כך נופלת גם אפשרות זו כקריטריון בלעדי לבחינת היודנראטים ולהערכתם, אך מובן שאין להסיק מכך מסקנות מרחיקות-לכת, כדעותיו של זליג קלמנוביץ שהובאו כאן.

תופעה מעניינת אחרת היא "חלוקת העבודה" בין שני הגופים: בגיטו קובנה כאילו הוסכם מפורשות — "אנחנו נעשה כך ואתם כך"; בגיטו ריגה לא נדברו אמנם מלכתחילה, אבל בדיעבד התפתחה הדדיות פונקציונאלית שאיזנה את פעולותיהם. על-כן אין לדון את היודנראטים רק על-פי היחסים המוצהרים שבין היודנראט למחתרת, כי הם אינם אומרים הכל.

ד. כנגד כל הקריטריונים שנסקרו לעיל ונמצאו לא-מספיקים, ברצוני להציע כאמת-מידה וכנושא למחקר את ההשקפה האופיינית שביטאו היודנראטים. הייתה השקפה בסיסית אחת שכמה יודנראטים אימצו לעצמם והיא — "להרוויח זמן". השקפה אחרת ראתה את "הלח-ימה כערך בפני עצמו". דוגמאות לדילמות כאלה ודומות להן יש בתולדות ישראל לרוב,

או המועצה המסויימת. לדעתי, זה אולי יספיק כעיקרון מנחה, אבל כדי להשתמש בו אחר-כך במחקר, יש להמשיך ולפרט.

להלן כמה דרכים נוספות, על יתרונותיהן וחסרונותיהן:

א. אפשר ללכת בדרך הסטאטיסטיקה ולבחון את היודנראט לאור הישגיו כביכול, כלומר, לפי מספר היהודים שנותרו בקהילתם (וזה ניתן פחות או יותר למדידה). דוגמא לכך יכול לשמש גיטו שאבלי — שבליטא. (אגב, היומן של א. ירושלמי — פנקס שאבלי — משקף, במידה רבה מאוד את רמתו המוסרית של היודנראט שם). מגיטו זה ניצלו יחסית הרבה יותר יהודים מאשר בגיטאות אחרים.

מסתבר שהיודנראט בגיטו שאבלי לא גינה ואף לא עודד במיוחד את המחתרת, ועם זאת, אולי היתה זו מדיניותו שהשפיעה, בנוסף על עובדות וגורמים אחרים, ובזכותה נותרו מגיטו זה הרבה מאוד יהודים.

הוא הדין בדנמרק; אך האם אפשר ליחס הישג זה לראשי הקהילה שם? הלא דווקא בדנמרק היו הם אלה שקראו את המחתרת לסדר³, ואמרו לה באלגנטיות מה שאמרו בגיטאות מזרח-אירופה בחימה שפוכה ובפסקנות: "איר מאכט אונדז אומגליקליאך". דוגמא נוספת להוקעות מן הסוג הזה מצאנו גם ביומנו של איש ההגות זליג קלמנוביץ⁴. ב-18 ביולי 1943 הוא רושם: "להגנה העצמית אין טעם ואין ערך... יצילנו אלהים מהקיצוניים... מוטיבים דומים אפשר למצוא גם בקופנהגן, גם בוילנה. אם כך, ספק רב הוא האם הקריטריון הסטאטיסטי שהצענו הוא אמנם הקובע. ב. אפשרות נוספת: בחינת תלונות וה-ביקורות על היודנראטים. גם כאן ראינו לעתים דבר והיפוכו. וניקח לדוגמא את גיטו קובנה: הרי עד שנודעה ברבים גדולתה וחשיבותה של המשטרה היהודית שם היו תלונות חמורות ביותר כנגדה, ולא בלתי-צודקות. כך אפוא הנימוק הנשמע לאח-

3 לני יחיל, "הצלת היהודים בדניה — דמוקרטיה שעמדה במבחן", ירושלים תשכ"ז, עמ' 145—147.

4 ז. קלמנוביץ, "א טאגבוך אין ווילנער געטא" ייווא בלעטער ל"ה (1951). עמ' 75 (להלן: יומן קלמנוביץ).

תיאור המצב בגיטו ריגה — שבלטביה ובגיטו קובנה — שבלייטא יכול לתרום להמחשת הדברים: המרחק הגיאוגרפי בין שני הגיטאות האלה היה די גדול (גיטו וילנה היה יותר קרוב לגיטו קובנה ושניהם נכללו באותה יחידה אדמיניסטרטיבית — אוסטלאנד). גיטו ריגה היה קטן בהרבה מגיטו קובנה (4,500 לעומת 15,000) והתקיים שנתיים בלבד (עד נובמבר 1943), ואילו גיטו קובנה התקיים כשלוש שנים (עד יולי 1944). אך במסגרת דיוננו נשווה דווקא את שני הגיטאות — ריגה וקובנה — וזאת, ראשית כדי להרחיב את היריעה של חקר השואה ולכלול בתוכה גם מרכז יהודי חשוב כמו ריגה, שעד כה היה בשוליו; ושנית, וזה העיקר — התברר, בשלב מסויים במהלך המחקר על גיטו ריגה שבין הנהגת הגיטו והנהגת המחתרת נקשר קשר הדוק, ובדיעבד, שני הגופים הללו היו שותפים לאותו גורל טראגי אשר פקדם בנסיבות דומות, ולא במקרה. המשרת היהודית, אשר כגוף מאורגן ובעל עוצמה הוציאה לפועל את מדיניות ההנהגה במישור האפקטיבי-אינסטרומנטאלי, פעלה בשני הגיטאות הללו מתוך השראה ציבורית ובתוך קף סמכות מוסרית, שהוענקה לה על-ידי היודנראט, ולימים גם על-ידי הציבור הרחב.

לכאורה, הושתתה מערכת היחסים בין הנהגת הגיטו וארגוני המחתרת, על הבדלי גישה בין שתי נקודות המוצא כדלקמן: "הבלגה תוך הירוק שי-ניים, כדי להרויח זמן ולזכות אולי, בגאולה"⁸, לעומת, "מרד גלוי נגד הצורה. אם יצליחו להציל יהודים מה טוב ואם לאו — תמות נפשי עם פליש-תים". ואילו במציאות, לא היו הניגודים כה נוקבים. לא פעם, אימץ צד אחד את עקרונות הצד השני, אם בדלית ברירה ואם בדיעבד כך חוסלו בגיטו קובנה בוגדים יהודים שהואשמו בשיתוף פעולה

8 הציטוט לפי ספרו של סגן יו"ר היודנראט מגיטו קובנה: ל. גורפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, ירושלים תשי"ט, עמ' 263, והשווה גם: דברי ראש הגיטו של וילנה — גנו, בשיחתו עם שליח פרטי-זני: "תפקידנו להחזיק מעמד מה שיותר זמן... אסור לנו לקצר את קיום הגיטו אפילו ביום אחד בלבד. אני אאבק על כל יום ותרון אותי ההיסטוריה על כך". משה שוטאן, "מיט געווער אין האנט", ספר זכרון לאור שוינציאן, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 1659—1674.

כמו השקפתו של ר' יוחנן בן-זכאי לעומת דעתו של בר-כוכבא, וספק רב אם אפשר להתווכח עליהן. על-כל-פנים, הביקורת חייבת להתייחס להשקפה בעיקר ולא אל נושאה, כי היו מקרים לא מעטים שהמחותרות נקטו בצעדים שהיו אופייניים ליודנראטים דווקא. לדוגמא: ההסכמה האילמת להסגיר לגרמנים את איציק ויטנברג, מפקד המחתרת פ.פ.א. בגיטו וילנה, מחוסר ברירה אחרת.⁵ או שיטת ה"שריון" בגיטו קובנה: המחתרת שיר-יינה את חבריה מפני האקציות משום שהם נועדו להילחם בשורות הפרטיזנים, אך במקומם נלקחו אחרים והוצאו להורג בידי הגרמנים.⁶ בפני הכרעות כאלה ודומות להן עמדו גם היודנראטים בעת הכנת הרשימות הגורליות של הנידונים להוצאה מן הגיטו. והדוגמאות רבות. מאידך גיסא היו מקרים שהיודנראטים או המועצות הכריעו דווקא הכרעות שהיו טיפוסיות למחתרת. למשל, ראש היודנראט מטוצ'ין הלך לקומנדאנט הגרמני (ביולי 1942) ואמר: "אנחנו לא נותנים אף יהודי", ולא זו בלבד — אחר-כך הצטרפו כל יהודי המקום למרד.⁷ אפשר על-כן לסכם כי במקום להתווכח בלי הפסק על טיב היודנראטים מוטב להעביר את מוקד ההתעניינות לטיב השקפותיהם ועל ההשלכות הנובעות מכך.

5 רוז'קה קורצ'אק, להבות באפר, מהדורה שלישית מורחבת, מרחביה 1965, עמ' 169. מענדל באלבע-רישקי, שטארקער פון אייזן, תל-אביב 1967, עמ' 458—466. והשווה: א. קובנר, "מפגש מעבר לחשי-כה", ילקוט מורשת י"ז (1974), עמ' 24—25. יומן קלמנוביץ, שם, שם; צבי א. בראון, "שתי הנהגות דרכן ואחריותן", גשר, רבעון לשאלות האומה 54—55 (מרץ 1968), עמ' 65—67.

6 על השיקולים לשריין את אנשי המחתרת בגיטו, ראה: צבי א. בראון ודב לוי, תולדותיה של מחתרת — הארגון הלוחם של יהודי קובנה במלחמת העולם השנייה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 183 (להלן: "בראון-לוי").

7 היה זה גצל שוורצמן שיחד עם מאיר הימלפארב הזהירו את היהודים: "אל תצאו כצאן לטבח, כל יהודי שבידו גרון ואקדוח — הזדיינו בכל הבא ליד... למי שיש נפט בנזון — הוציאו. אנחנו אנשי טוצ'ין נילחם ברגע שתראו אש פורצת מאחד הבתים, זה יהיה לכם האות". מתוך עדותה של מרים שוורצמן. לפי שלום חולבסקי, "פרשת טוצ'ין", ילקוט מורשת, כתב-עת לתיעוד ולעיון ב', אפריל (1964), עמ' 85.

לקצר חשמלי אשר האפיל את המחנה ובחסות החשיכה יכלו הנ"ל לעבור באין מפריע, וגמור כאבטחת היוצאים עד שהגיעו למכוניות שחיכו להם מן העבר השני של השער. כמה מבין השוטרים יצאו בעצמם ליער.

כאן צריך להדגיש ולציין אחת מן העובדות הבסיסיות אשר בכוחה להסביר ולו חלקית, את פשר התופעה ששני הגופים (היודנראט והמחתרת) היו בגיטאות הנדונים, בעלי רקע ציבורי וחברתי משותף ואפילו זהה עד כדי כך שבמקרים מסוימים היתה חפיפה אישית בין נושאי התפקידים המרכזיים; כך למשל, משה לוינ הנ"ל, ונתן באג (ווישקין) זקן המשטרה בגיטו ריגה, היו חברים פעילים במפקדות של ארגוני המרי והוא הדין ביחס לעשרות טוראים, סמלים, קציני משטרה ועובדי מנגנון היודנראטים שם. לא זו בלבד ששני הצדדים הכירו זה בזה דה פקטו, על בסיס מודוס וויונדי, אלא, ששיתוף הפעולה היה לעתים כה הדוק עד שקשה היה להבחין בהבדל שביניהם; לפחות זה היה הרושם, וכאילו היה הסכם בלתי-כתוב על חלוקת התפקידים ביניהם: האחד — במישור הליגאלי-הרשמי, והשני — במחתרת.

אין להסביר זאת כמקרה או כפרי מציאות מסוימת. זו היחה תוצאה מן ההכרה האידיאולוגית העמוקה של הנהגת הגיטו. וכאן המקום להביא את דברי יו"ר האלטסטנראט (יודנראט) בגיטו קובנה, ד"ר אלקס, בתשובתו לשאלת מקורביו, עד כמה ניתן לסייע למחתרת ולהסתכן בכך: "זו הדרך המכובדת ביותר שיש ללכת בה. אני נוטל על מצ-פוני הכל, שכן זה רק לטובת שארית הפליטה של יהודי ליטא ולשבח העם היהודי כולו. כל אפשרות של מרי, יש לנצל ובפרט כשהמדובר במאבק של כבוד"¹¹.

בשיא שיתוף הפעולה בין הצדדים, הונחתה עליהם מכה מוחצת, שבה שילמו מחיר עקוב מדם והמגע ביניהם חוסל. בגיטו ריגה — ב-31 באוק-טובר 1943, הוצאו להורג 38 אנשי המשטרה היהודית על קציניהם וראשם (שני שלישי מהם היו פעי-

הדוק עם הנאצים — בידיעתה של הנהגת הגיטו ובהשתתפות אנשיה⁹; מאידך, היה "שלום הגיטו" אחד המרכיבים החשובים בשיקולי המחתרת, באשר לנקיטת אמצעים ופעולות.

בחיי היום-יום קיבל שיתוף הפעולה בין שני הצדדים, מימדים רציניים, הן בפעילות השגרתית והן בפעולות חד-פעמיות. עם זאת, אין להיתפש לרושם ששיתוף הפעולה היה תמיד אידיאלי, וכאילו התנהל הכל על מי-מנוחות. לעתים היה גם חוסר תאום, היו גם חילוקי דעות.

שיתוף הפעולה בין היודנראטים או חלקים חשו-בים מהם, לבין המחתרות בשני הגיטאות הנ"ל, הקיף שטחים רבים. נציין את העיקריים:

(1) רכישת נשק מימונו והכנסתו לגיטו, אחזקתו ושמירתו.

(2) אימונים צבאיים בעיקר אימונים בהדרכת אנשי המשטרה היהודית, יוצאי צבא ואף בעלי דרגות.

(3) איסוף מידע ומתן תראות בעת הצורך.

(4) חיפוי על פעולות מחתרתיות בגיטו, כגון, התקנת בונקרים, איסופת חשאוות וכדומה.

(5) מתן מחסה לנדרשים על-ידי השלטונות הגרמנים ולנרדפים; דוגמא מוחשית לכך היא פרשת הבריחה מן המצודה התשיעית: חברי המחתרת אשר בדרכם לפרטיזונים נתפשו והובאו למצודה ושימשו בה שורפי מתים מגיא ההריגה. בסוף 1943 ברחו משם וחלקם הגיעו לגיטו קובנה. ראש משטרת הגיטו, משה לוינ לא זו בלבד שהורה להחביאם ולסעדם היטב, אלא גם גמר אומר לא להסגירם, חרף כל הלחצים מצד הגרמנים אשר צרו על הגיטו. הודות לכך הם נש-ארו בחיים ואחר-כך הוברחו ליער¹⁰. משה לוינ עצמו שילם על-כך בחייו.

(6) חיפוי על היציאה ליער ולא רק חיפוי, אלא גם עזרה ממשית ביותר ושיטתית של השוטרים היהודים עם יציאתם של אנשי המחתרת אל הפרטיזונים. דרך שערי הגיטו: החל בגרימה

11 מ. סעגאלסאן, פארטיזאנער באוועגונג אין קאוונער געטא, לאנדסברג ע"ג לאך 1945 (משוכפל), עמ' 3-2

9 בראון לוינ, עמ' 235-258.

10 שם, עמ' 171.

בכולנו! והיה זה יום שטרם היה כמוהו"¹⁴. וההיסטוריון של גיטו ריגה — קאופמן (שבנו היה חבר מחתרת) מפרט בשולי ספרו — "חורבן לעלאנד" — את שמות השוטרים היהודים, אחד לאחד, במסגרת שחורה ומספידם בזו הלשון: "מחובתי, לא רק בשמי לבד, אלא בשם חברי ששרדו ושהכירו היטב את תנאי הגיטו, להצהיר חגיגית שהשוטרים המחוסלים היו בעלי הכרה לאומית. הם ראו בשירותם ייעוד להקל עלינו עד כמה שאפשר את החיים. הם היו חלק ממיטב הנוער שלנו ועיקר גאווותנו, הם היו גיבורים שנאבקו בעוז וכן הלכו גם למות בגבורה. אנו היהודים הניצולים, לא נשכחם וזכרונם לא ימוש מלבנו"¹⁵.

לפי מימצאי המחקר שבידנו, אין ספק שבדברים אלה ביטא קאופמן את רחשי לבם של המוני הגיטו בריגה. עם זאת, הריני מוצא לנכון להדגיש בכל לשון, שעובדות אלו שהובאו בזה על גיטאות קובנה וריגה, אין בהן כדי ללמד על טיב היודנראטים בכלל או לטהרם באופן טוטאלי. ואפילו בשני הגיטאות הללו יש עוד מקום לבדוק את התנהגותם במבחנים גורליים, שכן, בדברי נגעי את אך ורק במישור אחד בלבד, והוא — טיב היחסים בין הנהגת הגיטו לבין המחתרת ואל יגרום הדבר לטעויות ולאי-הבנות.

14 עד. קאקטאט, ארכיון תיעוד בעל-פה של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, עמ' 33—34.

15 קאופמן, עמ' 181.

לים מאד בארגון המחתרת), הם נאשמו בשידול תושבי הגיטו להצטרף לפרטיזנים¹², האשמה היחה מבוססת ונכונה. ובקובנה — נורו למוות במסיבות דומות ב-27 במרץ 1944, כ-40 שוטרים יהודים וביניהם משה לוין ושאר המפקדים וסגל המפקדה. גם הם הואשמו בסיוע פעיל לתנועה הפרטיזנית בגיטו¹³.

אין ספק שבאקט דראמטי וטראגי זה באה לביטוי מהותה העיקרית של משטרת הגיטו בקובנה ובריגה. כך בא הדבר לידיעת הציבור אשר עד כה לא היה מודע לכך. בעיני הציבור בגיטו ריגה, הפכו השוטרים היהודים לקורבנות קדושים כמעט, והדברים נזכרים בעשרות עדויות של שרידי הגיטו: הם נחשבו לנוער המעולה ביותר: "רצח השוטרים — מספר בעדותו אסיר גיטו ריגה לשעבר — היה בשבילנו מכה עוד יותר קשה מאשר האקציה הגדולה (שהמספר איבד בה את כל בני משפחתו), שכן כולנו חשנו שלא ירו רק במשטרה, ירו בנו

12 י. קאפלאן, "געווער אין ריגער געטא", פון לעצמן חורבן, 1, מינכן 1946; "כך נפלו בחורינו" דבר 8.7.1945. *Max Kaufmann, Die Vernichtung der Juden Lettlands* (להלן: קאופמן). München. 1947, pp. 177-180.

13 בראון-לוין, עמ' 352—355, פרסום דובייטי בשפה הליטאית המביא תיאור הוצאתם להורג, ומציין, שאנשי המשטרה ובראשם הקצינים, מתו מות גבורים ולקחו עמם לקבר סודות המחתרת. *M. Elinas, D. Gelpernas. Kauno getas!? jo Kovotojai*. Vilnius 1969, pp. 119, 163.